

L'ESGLÉSIA GÒTICA DE SANT JAUME DE MONTAGUT

I. SITUACIÓ

L'antiga parròquia de Montagut està situada a la comarca tarraconina de l'Alt Camp, dins el terme municipal de Querol, en un indret feréstec i abandonat, accessible únicament per una pista de muntanya, força practicable per als cotxes, que neix de la carretera que per Vall-dosera uneix Pontons amb Aiguamúrcia.

La zona on està situat l'antic terme de Montagut, que formà part de la Marca sud del Comtat de Barcelona, fou ocupada pels comtes a mitjans del segle x^e i definida per una línia coherent de castells o bé indrets fortificats que es conserven encara avui en un relatiu mal estat. Entre aquestes fortificacions s'ha d'esmentar la del Montagut, situada dalt del cim del mateix nom i a redós de la qual hom hi edificà l'església parroquial de l'indret, objecte d'aquest estudi, a mitjans del segle xive.

II. ANTECEDENTS HISTÒRICS

El cim de Montagut representà, en el període no massa precís de la reconquesta de la Marca més extrema del Comtat de Barcelona, una fita estratègica important. La situació privilegiada del Montagut com a talaia envers la Plana d'Urgell, la vall del Gaià, el Penedès i el Camp de Tarragona, justifica la data força primerenca de la seva colonització.

L'any 975, el castell bastit a l'indret, s'esmenta per primera vegada en l'acte de la venda del castell de Queralt entre les diferents afrontacions assenyalades al terme d'aquest castell¹. Aquesta notícia que

1. SEGURA VALLS, J.: *Història de Santa Coloma de Queralt* (2.ª Ed). Santa Coloma de Queralt, 1953; p. 20.

indica, en principi, una ocupació militar determinada pel «kastrum», deuria transcendir en els anys posteriors en vers una colonització efectiva de les terres i, així, en la confirmació dels béns del monestir de San Cugat del Vallès que Lotari adreçà l'any 986² des de França, ja es parla d'uns alous situats a l'àmbit d'aquest castell adquirits pel monestir de mans d'Ansulf. Unes transaccions de terres que eren posseïdes totes elles per llurs propietaris en lliure alou i que estaven situades al terme d'aquest castell, semblen indicar que en una data pròxima a l'atorgació del privilegi de Lotari, a l'àrea de Montagut, deuria haver-se produït un repartiment sistemàtic de la terra amb unes condicions especialment afalagadores per als seus posseïdors, que assegurarien l'inici d'una colonització activa i eficaç de les terres fins aleshores abandonades. Aquestes transaccions, localitzades especialment al lloc de Valldosera dins del terme de Montagut, entre els anys 990 i 1007³, acabaren constituint la base patrimonial de la família que senyorejarà en aquesta àrea durant tot el període medieval: els Cervelló, de la qual un Huc, que documentem repetidament els darrers anys del segle x^e adquirint sistemàticament terres a Valldosera⁴, i que per compra feta a Sendred i Matrecinda l'any 996⁵, acabà posseïnt, així mateix, els castells de Montagut, Querol i Pinyana, no n'és sinó el cap del llinatge.

En aquest contexte, el monestir de Sant Cugat, veurà ampliada aquella donació inicial al terme de Montagut⁶, amb noves adquisicions de terres en alou, les quals l'hi seran cedides els anys 990⁷ i 993⁸ i posteriorment confirmades entre la resta de béns del monestir, en els privilegis i butlles que l'hi seran adreçades des de França i Roma⁹.

El procés d'afermament a la frontera extrema del Comtat de Barcelona, que es palesa els darrers anys del segle x^e, continuarà, més o

2. RIUS SERRA, J. M.: *Cartulario de San Cugat del Vallès*, Barcelona 1947, 3 vols. doc. 173. El mateix Ansulf que havia donat aquest alou al monestir i que el privilegi de Lotari confirmà, deuria determinar en el seu testament una nova cessió de terres a Sant Cugat, ja que l'any 993 —document 286 del Cartulari— trobem als seus marmessors traspassant al monestir un lou dins els termes dels castells de Montagut, Querol i Pinyana.

3. Veigis: *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, doc. 246 i també UDINA MARELL, F.: *El «Llibre Blanc» de Santes Creus*. Barcelona 1947, docs. 3, 4, 5, 6.

4. *El «Llibre Blanc»...*, docs. 4, 5, 6, 7. Tambè: MORERA LLAURADÓ, E.: *Tarragona Cristiana I*, Tarragona 1897, Apèndix núm. 4 i pp. 331-332.

5. MORERA LLAURADÓ, E.: *Ob. cit.*, apèndix núm. 4.

6. *Cartulario de San Cugat del Vallès*, vol. I, doc. 173.

7. *Ibidem*, doc. 246.

8. *Ibidem*, doc. 286.

9. *Ibidem*, docs. 382, 412.

menys reeixida, al llarg del segle XIe, tot i que els problemes immediats que es derivaren del fet de constituir frontera, no es resoldran de manera definitiva fins ben entrat el segle XIIe, amb l'empresa militar de Ramon Berenguer IV vers les muntanyes de Prades i Siurana. El perill de les escomeses dels àrabs va ésser real durant la primera meitat del segle XIe i la línia fronterera del Gaià va veure's afectada per alguna de les campanyes militars empreses pels almoràvits¹⁰, tot i així, l'empresa colonitzadora continuà i al llarg del segle XIe documentaren repetidament el castell de Montagut depenent dels Cervelló¹¹.

Dins el terme d'aquest castell, el lloc de Valldosera, amb llur torre i amb l'església que apareix documentada per primer cop l'any 1093¹², es presenta al llarg del segle XIe com l'únic nucli urbà de tot el terme del castell, si exceptuem el mas o quadra de la Figuera cedida l'any 1099¹³. El fet concret d'existir-hi una església és molt aclaridor en aquest aspecte. És possible que la configuració de l'hàbitat medieval en aquesta zona no fos gaire diferent a l'actual, ja que Montagut, com a nucli urbà sembla no haver existit mai i aleshores, com ara, el poblament dins l'àrea es repartiria per les masies bastides entre els camps. Malgrat aixó, Montagut va ésser erigit en parròquia de la qual en fou sufragània l'església de Valldosera, i va contar amb escribania pública al llarg dels segles que estudiem.

La primitiva església de Montagut, per força romànica, que fou substituïda per l'actual, apareix documentada per primera vegada l'any 1154 en la butlla adreçada per Anastasi IV a l'arquebisbe de Tarragona desde Letrà¹⁴, en la qual es confirmaren les pertinences de la, tot just, restaurada església tarragonina. Una nova butlla papal, la de Celestí III l'any 1194, l'esmenta novament¹⁵. Aquest edifici romànic, al qual l'hi feu un llegat, en testar l'any 1168 Guillem de Montagut, un cavaller feudatari dels Cervelló al castell de l'indret: «...Reliquit Sancto Cucufato montis acuiti ipsum campum quod clericus se

10. IGLESIES, J.: *La reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*, Barcelona 1963, pp. 19 a 24 i 30 a 41.

11. MIQUEL ROSELL, F.: *Liber Feudorum Maior* —2 vols.— Barcelona 1945-1947, docs. 291-292.

12. *El «Llibre Blanc»...*, doc. 22.

13. MORERA LLAURADÓ, E.: *Ob. cit.*, p. 332.

14. BLANC, J.: *Archiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona. I*, Tarragona 1951, pp. 90-91.

15. MAS, J.: *Notes historiques del bisbat de Barcelona*, Barcelona 1906-1915, —12 vols.— vol. XIII, apèndix V.

tenuit prope dictam ecclesiam...»¹⁶, no sabem si va ésser aterrat per a construir la nova fàbrica gòtica. Desconeixem així mateix si l'edifici primitiu era o no una església propiament castellera, i si el conjunt actual: església-cementiri-rectoria, va repetir un esquema constructiu anterior, existent, ja, en les edificacions romàniques.

Aquestes primeres notícies documentals relatives a l'església de Montagut, que corresponen a la segona meitat del segle XIIe, ens menen a parlar novament del llinatge dels Cervelló en l'àmbit polític-militar, ja que durant la primera meitat del segle XIIe s'escau un fet interessant en relació al castell de Montagut. L'any 1112, Ramon Berenguer III i la seva muller, Dolça, cediren a Guerau Alemany els castells de Querol, Pinyana i Montagut, assenyalant-se en el document de la donació que: «...vero sunt kastris desertis...»¹⁷. Recordem que els Cervelló ja feia més de cent anys que posseïen aquests castells en feu pels comtes de Barcelona, la cessió, per tant, podria ésser considerada ben bé com una nova confirmació per part dels senyors als seus vassalls, malgrat tot el que en el document es parli de castells deserts a la línia fronterera del riu Gaià en una data com el 1112, fa sospesar el fet de les invasions dels almoràvits els anys 1107-1108 i la seva repercussió en les comarques més meridional de la frontera comtal¹⁸. Aquest fet, si es produí, sembla que no fou, malgrat tot, irreversible, i la documentació de la segona meitat del segle que s'ha conservat sembla confirmarlo, ja que novament es palesa el moviment de la propietat en tota aquesta àrea¹⁹.

Guerau Alemany de Cervelló, el membre més relevant d'aquesta família durant el segle XIIe, testà l'any 1193²⁰ i traspasà al seu fill Ramon Alemany els castells que tenia pels comtes de Barcelona i que haurien de constituir la baronia de Querol i Montagut. Ramón Alemany, un dels senyors amb més pes polític dins el segle XIIIe, serà per la proximitat del seu senyoriu a Santes Creus un dels benefactors més importants del monestir, així, mentre veurem als Cervelló confirmant donacions i fent-ne de noves al cenobi del Gaià, l'oblit manifest envers

16. MIRET I SANS, J.: *Les cases dels Templers y Hospitalers a Catalunya*, Barcelona 1910, pp. 321-322.

17. *El «Llibre Blanch»...*, doc. 29.

18. Veure més amunt la nota 10.

19. *El «Llibre Blanch»...*, docs. 43, 98, 134, 136. També *Cartulario de San Cugat...*, doc. 1160.

20. *El «Llibre Blanch»...*, doc. 369. També al *Cartulario de San Cugat...*, doc. 1196.

les esglésies bastides dins el seu domini resta en certa manera inexplicable, únicament Ramon Alemany, d'entre tots els membres d'aquesta família establí en el seu testament deixes i llegats a les esglésies del seu senyoriu, així determinà la creació de capellanies a Querol i a Saburella però, malgrat tot, entre les seves darreres voluntats no apareix cap esment a l'església que estudiem bastida sota mateix del seu castell de Montagut²¹.

Les notícies que podem aportar, tocant a la construcció del nou edifici gòtic en aquest indret, procedeixen dels testaments ordenats per gent originària de Montagut i domiciliada en altres llocs on ha estat possible conservar, fins els nostres dies, el fons documental de l'escrivania, contràriament al que ha succeït amb la documentació de la parròquia que estudiem. Així hem localitzat, entre els anys 1314-1319, un testament on es fa un llegat per «operis» a l'església de Montagut dins el fons de l'escrivania de la Selva del Camp. En ell una tal Gueraua, originària de la parròquia de Montagut deixà entre altres, tres sous a les obres de l'església²².

L'edifici gòtic de Sant Jaume i Sant Cugat de Montagut deuria acabar-se durant la primera meitat del segle XIVe, doncs l'any 1387 fou ordenat als prohoms i jurats del lloc que construïssin un tabernacle per a l'altar major de l'església²³, i uns anys més tard, el 1394, en un testament ordenat al Pont d'Armentera trobem deixes als altars de Montagut²⁴, igualment la morfologia arquitectònica de l'edifici indica una data de construcció força primerenca que coincideix amb les escasses notícies documentals existents.

La parròquia de Montagut la trobem documentada al llarg dels segles XIIIe i XIVe —anys 1279-1280, 1364-1355— contribuint al pagament de la dècima papal en mig de la resta de parròquies bastides en el bisbat tarragoní²⁵. Sembla ésser que en aquest moment a Montagut

21. FORT I COGUL, E.: *L'Hospital de pobres de Santes Creus*. «Miscelànea històrica catalana: Homenatge al Pare Jaume Finestres, historiador de Poblet». «Scriptorium Populeti» 3 (Abadia de Poblet, 1970), pp. 181 a 213; Apèndix núm. 3.

22. Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (A.H.A.T.). Arxiu Parroquial de la Selva del Camp. Llibre de *Testaments anys 1314-1319*, fol. 34 r.

23. A.H.A.T. Arxiu del Vicariat eclesiàstic. *Register negotiorum 1387-1389*, fol. 194.

24. A.H.A.T. Arxiu Parroquial del Pont d'Armentera. *Llibre de Testaments anys 1385-1397*, fol. 217 r.

25. RIUS SERRA, J. M.: *Rationes Decimarum Hispanie (1279-1280) I*. Barcelona 1946; TRENCH ODENA, J.: *Los diezmos de la Diócesis de Tarragona 1354-1355*, «Miscelànea de textos medievales» II (Barcelona 1974), pp. 13 a 64.

no hi havia fundada cap capellania doncs no contribueix especialment per aquest fet. Ja ben entrat el segle xve —anys 1445 i 1449— es realitzaren dues visites pastorals a l'església, i en elles no s'esmenta per a res l'existència d'algun beneficiat. Les anotacions del visitador diocesà en quant a l'estat dels ornaments litúrgics semblen indicar que aquests no estaven massa ben conservats i s'ordenà als jurats del lloc de reparar-los, l'edifici era tot ell en bon estat ²⁶.

III. EMPLAÇAMENT DE L'EDIFICI

L'església parroquial de Sant Jaume i Sant Cugat de Montagut està situada en el vessant de migdia del cim de Montagut, en els replans de la collada que separa aquest cim dels turons de Puig Formigosa.

L'edifici és emplaçat en uns terrenys plans, avui camps de conreu, a tocar del vell camí de ferradura que hi mena i que el ressegueix pel cantó de tramuntana, restant el cantó de migdia, on s'amunteguen les runes de l'antiga rectoria i el cementiri, obert als camps i als pendissos de la vall de Valldosera.

IV. MORFOLOGIA

L'església parroquial de Montagut és un edifici de traç longitudinal, d'una gran senzillesa i uniformitat espacial. És resolt en una nau única coberta per dos sectors de volta de creueria i rematada, a llevant, sense discontinuïtat espacial, per un absis poligonal de set costats, en cadascun dels quals s'hi obren unes capelles rectangulars, sensiblement més baixes que la resta de l'edifici. Aquesta part ha estat força alterada per la construcció d'un gran retaule barroc que anul·la les tres capelles centrals, a una de les quals s'afegí un cos d'edifici que feu funcions de sagristia.

26. A.H.A.T. *Visites Pastorals* any 1445 i 1449.

Sobre el castell de Montagut i la seva església es pot consultar així mateix: de Francesc BLASI I VALLESPINOSA, *Santuaris Marianes de la diocesi de Tarragona*, Reus 1933; i el volum núm. III de *Els Castells Catalans*, diversos autors, Barcelona 1971, pp. 536 a 554.

Els sostres com ja s'ha dit, consten de dos sectors de volta de creueria per a la nau, i una altra volta de creueria amb la mateixa alçada que les altres, adaptada a la forma poligonal de l'absis. Els arcs torals i els nervis de les voltes tots idèntics i molt austers, són de perfil rectangular, xamfranat, sense refinaments ni motlures. Les claus de la volta son petites i la plementeria és de dovelles grosses relativament treballades. Els arcs de la nau neixen empotrats en la paret, llevat dels adossats al mur de ponent que descansen sobre semicolumnes adossades als angles i rematades per senzills capitells mancats de decoració. Els nervis de la volta absidial prosegueixen llur senzill motlluratge fins el paviment, formant l'aresta dels murs que divideixen les capelles.

El paviment és uniforme i mancat d'alteracions, llevat del presbiteri que s'alça dos graons per sobre el nivell de la nau. Just abans dels graons que defineixen el presbiteri hi ha una cambra subterrània, accessible només per una petita trampa que connecta amb una escala. Aquesta cambra que, avui dia és colgada totalment de runa, el que impedeix de treure'n conclusions, fou possiblement una ossera.

L'única porta de l'edifici, s'obre en el mur de migdia, avui envait per runes i bardisses. És una obertura en arc de mig punt emfasitzada exteriorment per tres arcs en degradació sense cap mena de decoració ni en els arcs, senzillament xamfranats, ni en els brancals, ni en la senzilla motllura, que a mena d'imposta, assenyala l'arrencada dels arcs i extradossa les grans dovelles de l'arc exterior.

Pràcticament no hi han finestres en tot l'edifici, llevat d'una petita i estreta finestra, de doble esqueixada, situada en la primera capella absidial del cantó de migdia, i una finestra circular, a manera d'«oculus», situada en el mur de ponent i decorada per una senzilla claraboia de pedra.

L'estructura sustentant de l'edifici es basa en els murs perimetrals, força consistents, que en els punts on es produeixen concentracions de càrregues —arrencada d'arcs i nervis— es reforçen per uns massissos contraforts exteriors, els quals segueixen sense massa exactitud la direcció principal dels esforços, sobretot en l'estructura radial de l'absis on els murs que separen les capelles, aliniats amb els nervis de la volta, actuen mal que bé, com a contraforts d'aquells malgrat les greus mutilacions que han patit.

En l'extradós de les voltes les claus estan sobrecarregades per els pilars que suporten l'estructura de la coberta, sobretot la clau de la

volta absidial, damunt de la qual hi ha un gros massís cilíndric d'obra que només serveix per a carregar pes damunt de la clau.

Entre els contraforts del mur de migdia, bastits perpendicularment a aquest, hi ha una escala de cargol amb la porta a mitja alçada que puja a la coberta, i al cloquer, construïda amb lloses gruixudes emprotrades en el mur sense eix central que formen els graons. El mur que tanca aquesta escala a l'exterior fa desaparèixer els dos contraforts unint-los, i esdevenin així un gran contrafort massís quasi un cos d'edifici.

L'església té dos cloquers d'espaldanya en el mur de migdia, un de molt petit d'un sol ull situat just a l'inici de l'absis, i l'altre, monumental, de dos ulls amb un cos afegit, situat a tocar del mur de ponent al qual s'hi accedeix per l'escala de cargol ja esmentada. En aquest darrer hom observa encara algun dels elements de fusta que formaven l'estructura de les campanes.

Exteriorment l'edifici es presenta com un volum compacte i senzill sobre el qual s'aixeca el cloquer, no si evidencien concessions decoratives llevat dels senzills elements que emfasitzen la porta, la qual, encaixonada entre el cos de l'escala de cargol que puja al cloquer, i el cos de les capelles absidials, apareix en un pla retardat de la façana principal.

L'única articulació que admeten els volums nus de l'edifici s'esdevé a llevant on, el volum més baix de les capelles absidials, abraça el cos poligonal de l'absis, en el qual els nervis de la volta tenen uns petits contraforts alts que trenquen la nuesa dels murs, fet que no assoleixen el contraforts de tramuntana degut al seu major volum.

V. L'ARQUITECTURA DE L'ESGLÉSIA DE SANT JAUME DE MONTAGUT I LLUR SITUACIÓ TIPOLÒGICA

L'edifici, en quant a llur concepció espacial, no presenta gaires peculiaritats en relació als edificis de nau única construïts al llarg de la baixa Edat Mitjana, segons els models de l'arquitectura gòtica catalana.

L'espai interior que adopta una directriu longitudinal matisada, de proporció molt poc allargada car l'amplada és un 38 % de la llargada, és concebut com un espai únic, certament diferenciat, que inclou nau i absis, entès aquest darrer com una cloenda «natural» de la nau

en la forma poligonal que a l'ensem de cloure la caixa dels murs estableix, en les voltes, un cert element centralitzador que contrasta amb la directriu longitudinal de l'edifici, reforçant la direccionalitat envers l'absis.

Aquesta definició es podria aplicar a quasi totes les esglésies gòtiques catalanes, per la qual cosa l'adscripció estilística de l'església resta fora de dubte. Ara bé, el punt en el qual l'església de Montagut s'aparta del tipus, rau en l'existència de capelles entre els contraforts únicament en la part de l'absis, mancant aquestes tot el llarg de la nau. El lloc de les capelles en el mur del migdia l'ocupen la porta i l'escala del cloquer, el mur nord és buit, però això no justifica per si sol la peculiaritat tipològica de la corona de capelles només en la part de l'absis, car només indica la llibertat amb la qual s'actuà en no estar plantejada la presència de capelles a la nau possiblement per la pròpia matusseria dels contraforts, desiguals i poc aptes per a admetre encaixos que denoten un planteig realment poc destre.

El tipus més habitual d'església d'una nau amb capelles, estableix aquestes entre els contraforts de la nau, deixant lliure l'absis com a Pedralbes, a l'església del Pi o bé a la capella reial de Perpinyà, i tantes altres. Altrament les capelles poden ésser situades entre tots els contraforts, inclòs l'absis, establint, així, una corona de capelles que envolta tot l'edifici llevat de la façana oposada a l'absis, aquest tipus el segueixen les esglésies de Manresa, Sant Francesc de Ciutat de Mallorca i altres..., també varen seguir-lo les grans basíliques de tres naus.

Entre aquests dos tipus fonamentals, la disposició de les capelles únicament en l'absis, deixant lliure la nau, no va tenir, ni de bon troç, la mateixa difusió, essent escadusers els exemplars que com Montagut segueixen aquest model, que té un cert parió amb grans edificis de tres naus, com la Catedral de València, que disposen les capelles a la girola, seguint més el tipus d'esglésies monàstiques de peregrinació dels segles XIe i XIIe que el tipus representat per Montagut. Entre els edificis que poden relacionar-se tipològicament amb Sant Jaume de Montagut es pot esmentar l'església de Sant Miquel a l'Espluga de Francolí. Aquest edifici construït en diferents etapes, amb moltes insinuacions no realitzades i que, en un cert moment, tancà per l'exterior els contraforts de l'absis, convertint l'espai existent entre aquests en capelles, com a Montagut, si bé allí eren coherents amb el pla inicial, mentre que a l'Espluga responen a una reforma posterior de l'edifici que no s'havia projectat en el pla originari. Una altre església que

podem relacionar amb Montagut és la bastida dins el monestir de Vall-santa, edifici que possiblement era cobert per un embigat de fusta en la nau i que a l'absis adoptà la volta de creueria sobre pla poligonal, acceptant, així mateix, de bastir capelles entre els contraforts únicament en la part de l'absis. En aquesta església la porta d'accés s'obrí en un dels espais existents entre els contraforts de la nau, és d'arc de mig punt adovellat i es pot relacionar força, malgrat que és menys emfasitzat, amb el de Montagut.

Amb tot això no es tracta pas d'incloure l'església de Montagut dins un grup tipològic coherent, sinó de mostrar que, malgrat llur relativa excepcionalitat, no es pot considerar com un edifici totalment aïllat en el contexte de les tipologies de l'arquitectura gòtica catalana.

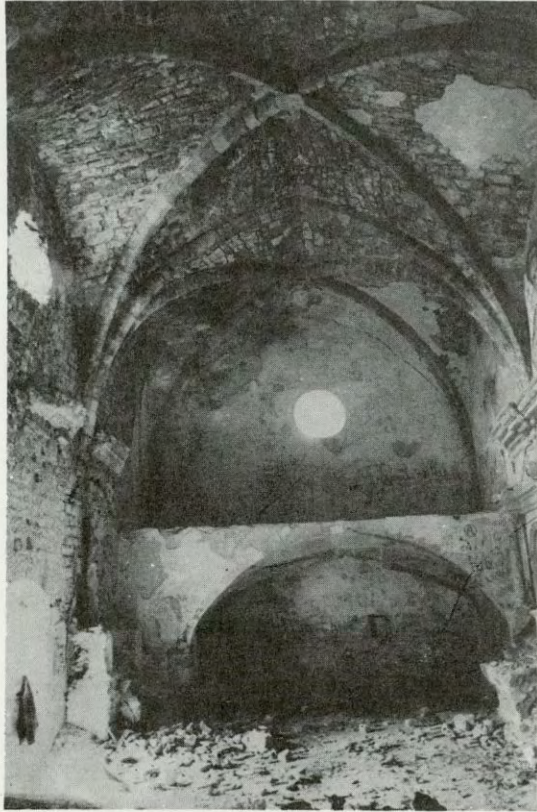
JOAN-ALBERT ADELL GISBERT
FRANCESCA ESPAÑOL BERTRAN

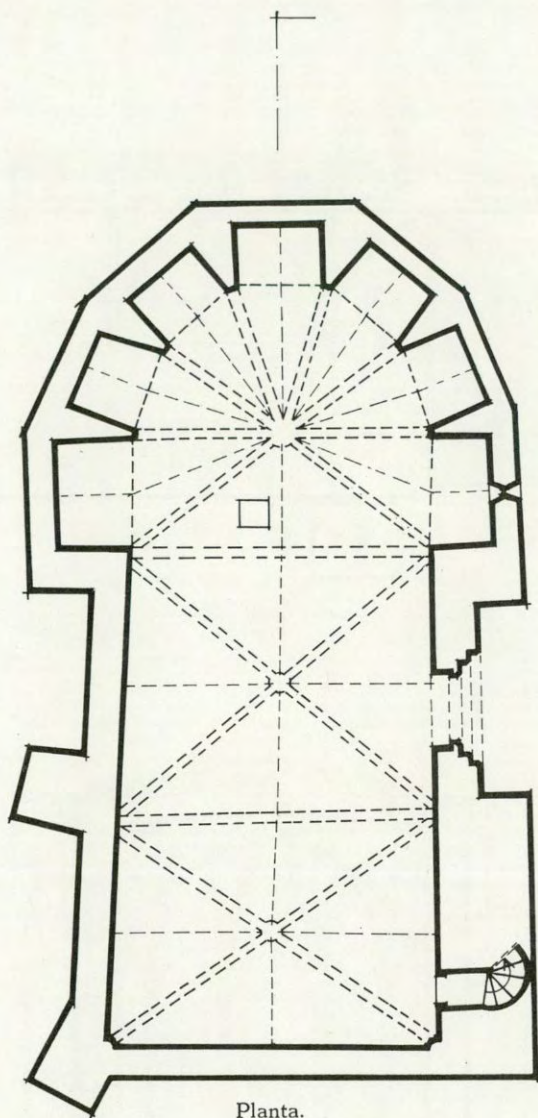
Sant Jaume de Montagut. Exterior, vista de l'església. Façanes sud i oest.

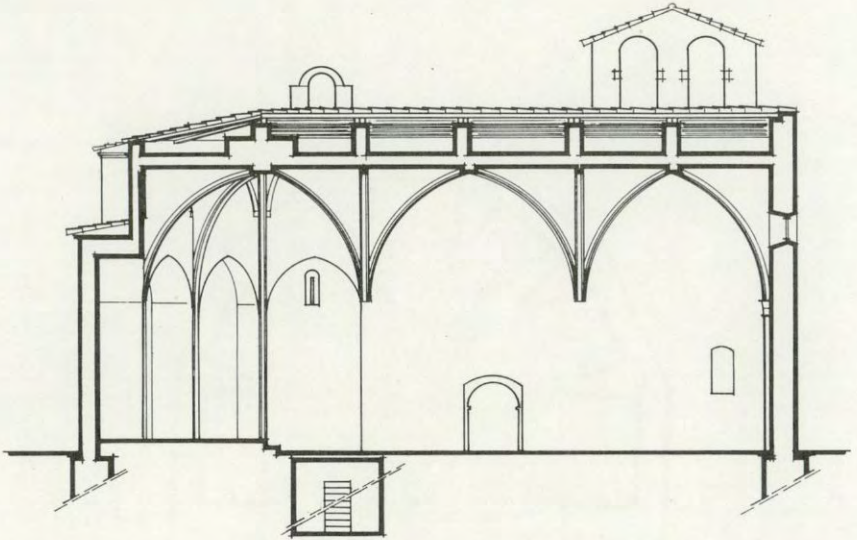
Sant Jaume de Montagut. Interior de l'església, presbiteri.

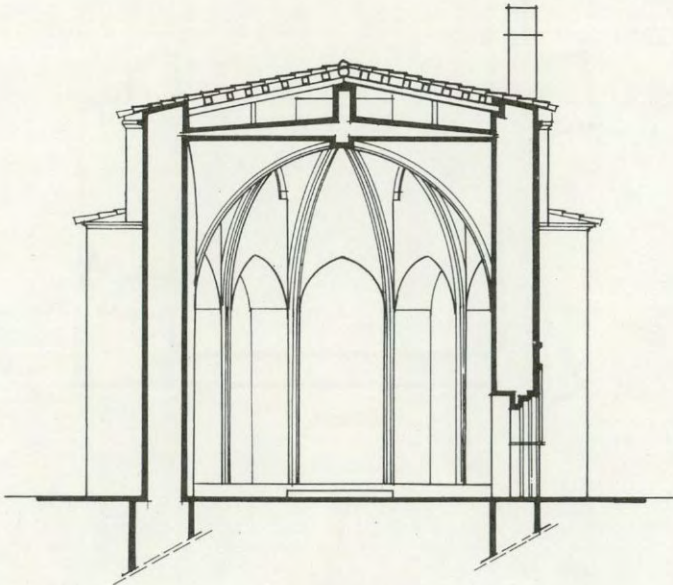
Sant Jaume de Montagut. Interior.

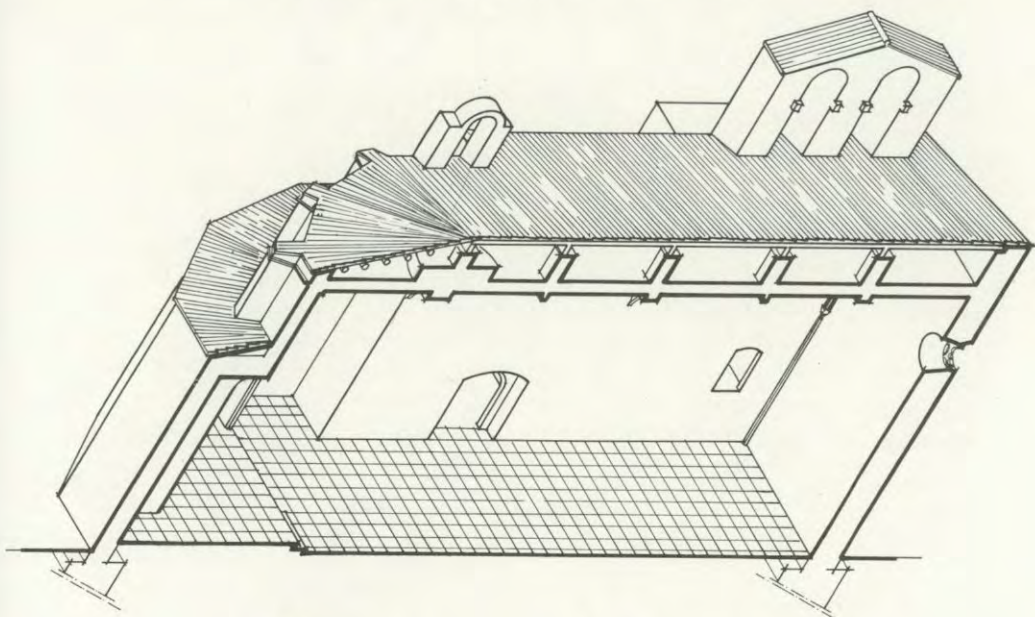
Planta.

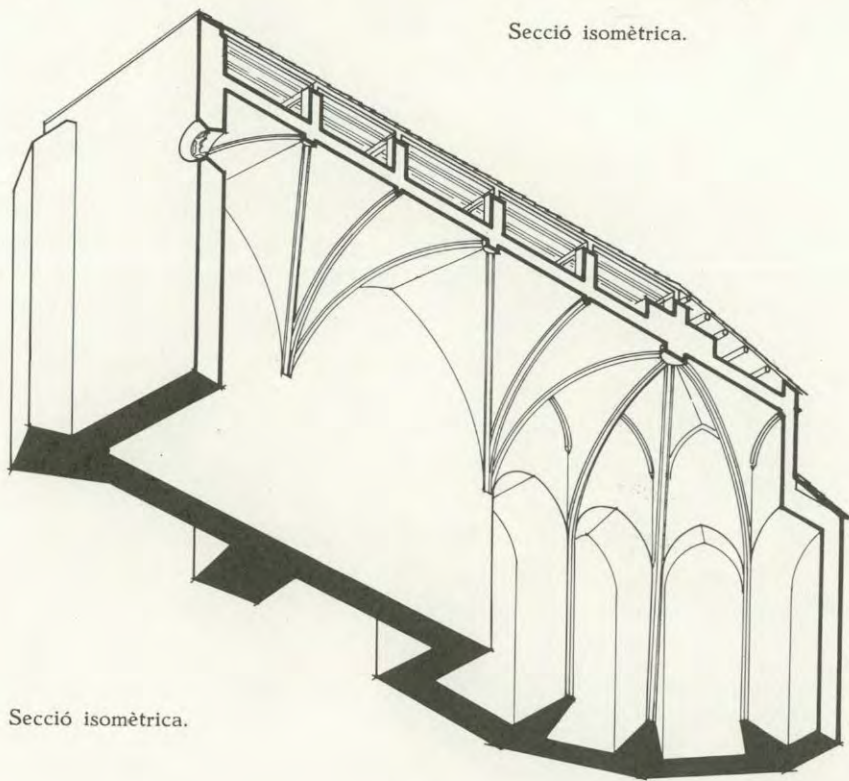
Secció longitudinal.

Secció transversal.

Secció isomètrica.

Secció isomètrica.